

Ανοικτότητα και κλειστότητα στην Ανοικτή και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Ξυλά Ελένη

Καθηγήτρια Φιλολογίας, Γυμνάσιο Ν. Επιβατών
elenoragr@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι σύγχρονοι άνθρωποι, για να ανταποκριθούν στις αυξημένες ανάγκες της κοινωνίας ωθούνται στην απόκτηση ικανών γνώσεων οι οποίες θα τους εξασφαλίσουν τα εχέγγυα για την κατάληψη εκείνων των θέσεων εργασίας που απαιτούν υψηλή εξειδίκευση. Οι οικογενειακές, επαγγελματικές και κοινωνικές υποχρεώσεις όμως λειτουργούν ανασταλτικά στην απόκτηση ενός τίτλου σπουδών ή διπλώματος κατάρτισης. Η ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση έρχεται να καλύψει αυτό το κενό. Στην παρούσα εργασία γίνεται μια προσπάθεια να περιγραφεί η έννοια της ανοικτότητας και της κλειστότητας στην ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Έχοντας ως αφετηρία την ερμηνεία της έννοιας της ανοικτότητας από το Λόρδο Crowther, θα γίνει μια προσπάθεια διαλεκτικού προβληματισμού στο κατά πόσο η ανοικτότητα από ζητούμενο της φιλόδοξης ιδεολογικής, φιλοσοφικής θεώρησης προχώρησε στην πραγματοποίηση ή εξακολουθεί να υφίσταται η κλειστότητα στην επιλογή των σπουδαστών, στις εκπαιδευτικές μεθόδους και υλικό, στις ιδέες. Η διερεύνηση της ανοικτότητας αποτελεί σημαντική παράμετρο, καθώς μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία της αντίληψης της κλειστότητας και κατά συνέπεια τη διευκόλυνση εύρεσης τρόπων για την επίτευξη της ανοικτότητας. Οι αναφερόμενοι βέβαια τρόποι δεν αποτελούν πανάκεια.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: ανοικτότητα, κλειστότητα, ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση τα τελευταία χρόνια έχει προσλάβει νέα χαρακτηριστικά ως προς τη μεθοδολογία και τα εργαλεία που χρησιμοποιεί αναφορικά με τις μορφές διδασκαλίας και μάθησης. Η νέα πραγματικότητα ωθεί στην υιοθέτηση ευέλικτων μορφών εκπαίδευσης σ' όλες τις βαθμίδες, ενώ η έννοια της 'φυσικής απόστασης' έχει πάψει να αποτελεί εμπόδιο με την ποικιλία των σύγχρονων μέσων επικοινωνίας. Ο Λόρδος Crowther, που υπήρξε ο πρώτος Chancellor του ανοικτού πανεπιστημίου στο Ηνωμένο Βασίλειο, ερμήνευσε την έννοια της «ανοικτότητας» στο συγκεκριμένο ίδρυμα μέσα από τις ακόλουθες τέσσερις διαστάσεις (Tunstall, 1974 σελ. 9-11): ανοικτότητα στους ανθρώπους με την προσφορά περισσότερων ευκαιριών για μάθηση, ανοικτότητα – ευελιξία όσον αφορά τους χώρους σπουδών-μελέτης, ανοικτότητα σε εκπαιδευτικές μεθόδους και ανοικτότητα σε νέες ιδέες.

Ο Α. Λιοναράκης στο κείμενο “Ανοικτή και εξ αποστάσεως πολυμορφική εκπαίδευση. Προβληματισμοί για μια ποιοτική προσέγγιση σχεδιασμού διδακτικού υλικού” (2001) αναφέρει:

Αν το σύνθημα στο 19ο αιώνα ήταν “εκπαίδευση για τους μη έχοντες και μη γνωρίζοντες”, αν το σύνθημα στον 20ο αιώνα ήταν “ακόμα περισσότερη εκπαίδευση για τους μη έχοντες και μη γνωρίζοντες”, το σύνθημα στον 21ο αιώνα θα πρέπει να είναι “προσβάσιμη και ποιοτικότερη εκπαίδευση για όλους”.

Εικόνα 1: Εκπαίδευση για όλους

Ο Λιοναράκης (2006) υποστηρίζει επίσης ότι η ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση αποκτά και προϋποθέτει μια νέα παιδαγωγική διάσταση, η οποία σχετίζεται με την πολυμορφικότητα. Στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση, μέσα από τις ειδικά σχεδιασμένες δραστηριότητες, δημιουργείται μια κατάσταση ‘εικονικής πραγματικότητας’ (virtual reality) και συγχρόνως μια νέα πραγματικότητα. Ο σπουδαστής μέσα από δραστηριότητες, μελέτες περιπτώσεων, πραγματικών ή υποθετικών αναλαμβάνει ενεργητικό ρόλο στην απόκτηση της γνώσης. Με τον τρόπο αυτό επεξεργάζεται το αντικείμενο σε πολλές και διαφορετικές συνθήκες πραγματικές και μη. Από τα παραπάνω διαμορφώνεται η ιδέα ότι η νέα πραγματικότητα ωθεί στην υιοθέτηση ευέλικτων μορφών εκπαίδευσης.

Η ανοικτή εκπαίδευση λοιπόν αποτελεί ένα **φιλοσοφικό ιδεώδες** που περιλαμβάνει την πρόσβαση κοινωνικά και οικονομικά αποκλεισμένων ομάδων, εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων, τη δια βίου και συνεχιζόμενη μάθηση, σε ένα μαθητοκεντρικό σύστημα με ευελιξία στην αναγνώριση προηγούμενων εμπειριών μάθησης και δεξιοτήτων.

Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση από την άλλη είναι μια **μέθοδος εκπαίδευσης** με ειδικά σχεδιασμένο εκπαιδευτικό υλικό, που προσπαθεί να αντιμετωπίσει προβλήματα, όπως της φυσικής απόστασης του μαθητή από το εκπαιδευτικό ίδρυμα και τον καθηγητή – σύμβουλο και της ανομοιογένειας των μαθητών με την προσαρμογή της εκπαιδευτικής διαδικασίας σύμφωνα με τις υπάρχουσες ανάγκες.

ΑΝΟΙΚΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΜΑΘΗΣΗ ΜΗ ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΩΝ ΟΜΑΔΩΝ

Η επιτυχία της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης οφείλεται εν πολλοίς στην προσέλκυση ατόμων με ανάγκες που δεν καλύπτονταν από τους συμβατικούς τρόπους μάθησης. Η ηλικία, η κοινωνική ταυτότητα, η προέλευση, οι απαιτήσεις της καθημερινότητας, οι ανάγκες, τα προβλήματα, οι ικανότητες, οι προσδοκίες των σπουδαστών απαιτούν ένα πλαίσιο θεσμικό που να αντιλαμβάνεται όλα τα παραπάνω και να καταβάλλει προσπάθειες άρσης των αδιεξόδων με ευελιξία, ευαισθησία, καλή πίστη. Υποστηρίζεται ότι ο διδασκόμενος μαθαίνει στο δικό του

περιβάλλον, μακριά από το διδάσκοντα, επιλέγει το στόχο του, τις δραστηριότητές του και το ρυθμό του, έχει την ευχέρεια να αρχίσει και να σταματήσει τις σπουδές του όποτε εκείνος θελήσει, ανάλογα με τις συνθήκες και τις ανάγκες του, έχει τη δυνατότητα να ακολουθήσει όποιο πρόγραμμα επιλέξει ανάμεσα σε αριθμό προσφερόμενων προγραμμάτων κι είναι ο ίδιος υπεύθυνος για την πρόοδό του.

ΑΝΟΙΚΤΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ - ΧΡΟΝΟ

Η διάσταση της ανοικτότητας στο χώρο της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης μπορεί να γίνει κατανοητή μέσα από τον τρόπο οργάνωσης και παροχής του διδακτικού έργου. Πιο συγκεκριμένα, αντί του καθηγητοκεντρικού συστήματος των παραδοσιακών εκπαιδευτικών συστημάτων υιοθετείται το σπουδαστοκεντρικό σύστημα, όπου η έμφαση δόθηκε στην ανεξάρτητη μάθηση από την πλευρά του μαθητή. Ο τελευταίος μελετά το εκπαιδευτικό υλικό στο δικό του χώρο και ανάλογα με το χρόνο, που διαθέτει. Γεγονός που συνεπάγεται την υπέρβαση των γεωγραφικών, των επαγγελματικών και οποιασδήποτε άλλης υφής εμποδίων, τα οποία αντιμετωπίζει ένας μαθητής.

Εικόνα 2: Εκπαίδευση για όλους από παντού

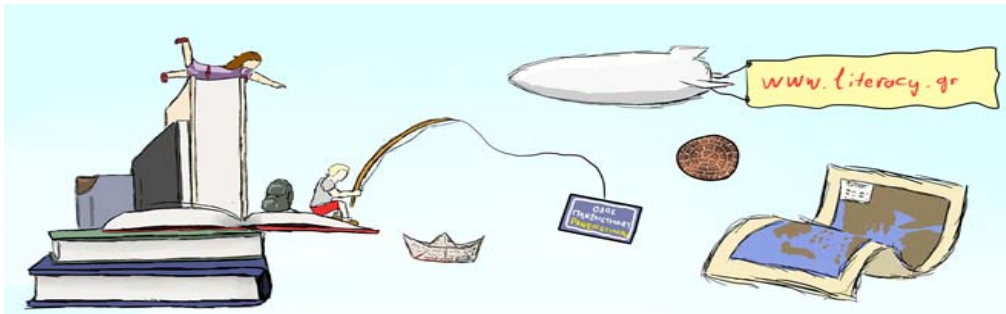
ΑΝΟΙΚΤΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΥΣ

Η ανοικτότητα στις εκπαιδευτικές μεθόδους και τον τρόπο σπουδών σχετίζεται με την οργάνωση του εκπαιδευτικού υλικού της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Η εξ αποστάσεως διδασκαλία επίσης βασίστηκε στο έντυπο υλικό, το οποίο λαμβάνουν οι μαθητές. Αυτό σχεδιάζεται με γνώμονα την αναπλήρωση του δασκάλου κατά συνέπεια επιβάλλεται να είναι καθοδηγητικό, επεξηγηματικό, αναλυτικό, ελκυστικό (Λιοναράκης & Λυκουργιώτης, 1998-1999). Με γνώμονα όλα τα παραπάνω οι σχεδιαστές συγγραφείς καταβάλλουν προσπάθεια λαμβάνοντας υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των σπουδαστών να καθορίσουν με σαφήνεια το περιεχόμενο και τους στόχους, να δοκιμάσουν πιλοτικά μέρος ή όλο από το υλικό, να ανανεώσουν και να βελτιώσουν τυχόν αστοχίες.

ΑΝΟΙΚΤΟΤΗΤΑ ΣΕ ΝΕΕΣ ΕΠΙΣΗΜΟΝΙΚΕΣ ΓΝΩΣΕΙΣ-ΙΔΕΕΣ-ΑΠΟΨΕΙΣ

Η ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση διακρίνεται από την αρχή για την ποιότητα και την προοδευτικότητα των προγραμμάτων σπουδών της. Επίσης, καλύπτει σημαντικούς μαθησιακούς τομείς, που ευθυγραμμίζονταν με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Ιδεολογικά ταυτίζεται με ό,τι πιο καινοτόμο και ρηξικέλευθο,

αντίπαλος της κυρίαρχης κατεστημένης σκέψης και νοοτροπίας. Ο θεσμός της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης συνδέεται με τα διεθνή πολιτικά και κοινωνικά κινήματα, ανοίγει δρόμους σοβαρών δημοκρατικών αλλαγών στην εκπαίδευση. Οι ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες, το συγγραφικό έργο, το εκπαιδευτικό δυναμικό με τις τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες στην ποιοτική και ερευνητική εργασία έδωσαν σε πολλούς επιστήμονες και ακαδημαϊκούς το κίνητρο να εμπλακούν στην ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση και να δώσουν και αυτοί με τη σειρά τους μια πνοή προόδου, ανάπτυξης και κύρους. Το επιστέγασμα αυτών των συντελεσμένων δυναμικών φάνηκε και στο γεγονός ότι το ίδιο συγκεντρώνει στις επιστημονικές του ομάδες την ελίτ της ακαδημαϊκής κοινότητας.

Εικόνα 3: Ανοικτή και εξ αποστάσεως περιπέτεια.

ΚΛΕΙΣΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΜΑΘΗΣΗ ΜΗ ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΩΝ ΟΜΑΔΩΝ

Θεωρητικά, όπως προαναφέραμε, ο διδασκόμενος λειτουργεί στο δικό του χώρο, σε απόσταση από το διδάσκοντα, επιλέγει τις δραστηριότητές του και το ρυθμό του. Ωστόσο ο Wedemeyer (1962, όπ. αναφ. στο Keegan, 1996, σελ.60-61), προειδοποιούσε ότι δεν είναι δυνατό όλοι οι διδασκόμενοι να αντεπεξέρχονται ικανοποιητικά στις απαιτήσεις ενός τέτοιου συστήματος, γιατί η εξ αποστάσεως εκπαίδευση δεν είναι μια εύκολη μέθοδος εκπαίδευσης. Ο Hofstede (1986) από την άλλη θέτει θέμα εκπαιδευτικής κουλτούρας και αναφέρει ότι μπορεί να αποτελέσουν εμπόδιο τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του μαθητή στην πορεία μάθησης. Δεν πρέπει να παραληφθεί επίσης και το γεγονός ότι οι σπουδαστές πρέπει να έχουν κάποιο οικονομικό υπόβαθρο και ψηφιακό γραμματισμό, στοιχεία απαγορευτικά για ένα μεγάλο πλήθος υποψηφίων. Για τα ελληνικά δεδομένα την εξ αποστάσεως εκπαίδευση παρέχει το ΕΑΠ. Το κόστος των σπουδών καλύπτεται από τους σπουδαστές οι οποίοι επιλέγουν το είδος αυτό των σπουδών.

ΚΛΕΙΣΤΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ-ΧΡΟΝΟ

Η ελευθερία από τα δεσμά του τόπου, του χρόνου, αφορά κυρίως τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των εξ αποστάσεως προγραμμάτων. Μια προσεκτικότερη μελέτη αποκαλύπτει ότι η ανεξαρτησία των μαθητών είναι περιορισμένη. Σε πολλές περιπτώσεις οι μαθητές δεν μπορούν να ξεκινήσουν τις σπουδές τους οποιαδήποτε χρονική στιγμή παρά μόνο στην αρχή κάθε ακαδημαϊκής χρονιάς, υφίστανται ένα αυστηρό χρονοδιάγραμμα διοριών, καθώς οφείλουν να παραδώσουν τις εργασίες τους σε συγκεκριμένες ημερομηνίες, περιορίζονται από νόμους, κανονισμούς, προϋποθέσεις και εγκρίσεις. Δεν πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε ότι μαθητές απομακρυσμένων περιοχών εξακολουθούν να συναντούν προβλήματα πρόσβασης στις ομαδικές υποστηρικτικές συναντήσεις.

ΚΛΕΙΣΤΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΥΣ

Πολλές φορές προκύπτουν προβληματισμοί για το, αν το πρόγραμμα σπουδών άπτεται των αναγκών, των μαθησιακών δυνατοτήτων, του ρυθμού, των προηγούμενων εμπειριών και του κύκλου μάθησης των διδασκομένων. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα, αν το εκπαιδευτικό υλικό προσβλέπει στην ευρετική πορεία μάθησης, αν προωθεί την κριτική σκέψη, την αναζήτηση της γνώσης, αν επιτυγχάνεται το κλίμα μάθησης με την πρόσκτηση αυτοεκτίμησης εσωτερικής και εξωτερικής αποδοχής των στάσεων και των πεποιθήσεων των σπουδαστών (Ματραλής, 1998-9) ή αντίθετα ο επίσημος πολλές φορές σύνθετος λόγος του υλικού βρίθκει από ασάφειες διακρίνεται από έλλειψη φιλικότητας προς τον αναγνώστη και οδηγεί σε παρανοήσεις και απογοητεύσεις.

Εξάλλου δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι νόμοι και κανονισμοί προερχόμενοι από τα συμβατικά εκπαιδευτικά ιδρύματα μεταφέρονται χωρίς ουσιαστική χρησιμότητα από την παραδοσιακή στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση (Peters, 1998). Παρόμοιο φαινόμενο παρατηρήθηκε και κατά το πέρασμα π.χ. από το έντυπο διδακτικό κείμενο, στα οπτικοακουστικά μέσα και από εκεί στον υπολογιστή και τέλος, στο Διαδίκτυο.

Σοβαρότεροι ωστόσο κρίνονται οι περιορισμοί που αφορούν θέματα προγραμμάτων σπουδών και διδασκόμενης ύλης. Στόχοι μελέτης, περιεχόμενα και σημεία εστίασης συνήθως είναι καθορισμένα σε εθνική βάση με κανονισμούς μελέτης και εξετάσεων, που ορίζονται από το εκάστοτε Υπουργείο Παιδείας. Σε μεγάλο βαθμό κατασκευάζονται και μοιράζονται έτοιμα διδακτικά προγράμματα από τα ιδρύματα, γεγονός το οποίο σημαίνει ότι δεν υπάρχει συμμετοχή των ενδιαφερόμενων μαθητών στις αποφάσεις που αφορούν τους μαθησιακούς στόχους, το περιεχόμενο και την πορεία μελέτης.

ΚΛΕΙΣΤΟΤΗΤΑ ΣΕ ΝΕΕΣ ΕΠΙΣΗΜΟΝΙΚΕΣ ΓΝΩΣΕΙΣ-ΙΔΕΕΣ-ΑΠΟΨΕΙΣ

Η ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση έχει περάσει το στάδιο της ενηλικίωσης και έχει αναμφισβήτητα ανοίξει δρόμους στην αλλαγή και την καινοτομία. Ωστόσο έχει πατροναριστεί από τις κυβερνήσεις και την κυρίαρχη ιδεολογία στις χώρες στις οποίες λειτούργησαν (Tait, 2008). Έχει μετεωριστεί ανάμεσα στην συμπαρατάξη με την κατεστημένη τάξη των ακαδημαϊκών δεδομένων και την αμφισβήτηση της καθηγητικής αυθεντίας. Γοητεύεται με την ιδέα της αναγνώρισης ενός ρόλου ισότιμου στην από καθέδρα ακαδημαϊκή προσφορά γνώσης.

Εικόνα 4: Κλειστότητα στην έκφραση

ΤΡΟΠΟΙ ΕΠΙΤΕΥΞΗΣ ΤΗΣ ΑΝΟΙΚΤΟΤΗΤΑΣ

Αν και κεντρικός άξονας της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης είναι ο εκπαιδευόμενος, οι ανάγκες, οι επιθυμίες και οι δυνατότητές του, ωστόσο απαιτείται καθημερινή έμπρακτη απόδειξη. Ο εκπαιδευτικός-σύμβουλος αλλάζει όνομα και ρόλο, γίνεται μέντορας και εμπυχωτής (Κόκκος, 1998). Ακόμα πιο έντονες αλλαγές και ανακατατάξεις συντελούνται με τη συνεχή ανάπτυξη της τεχνολογίας της πληροφορίας και την ψηφιοποίηση του μαθησιακού περιβάλλοντος. Όλη αυτή η εξέλιξη δημιουργεί νέες δυνατότητες για ουσιαστική ανοικτότητα στην αποκαλυπτική, ευρετική μάθηση.

Η ανοικτότητα εξάλλου δεν είναι πανάκεια, ούτε λύνει όλα τα προβλήματα της εκπαίδευσης, ούτε μπορεί να εφαρμοστεί για όλους τους εκπαιδευόμενους, ούτε σε όλες τις μαθησιακές περιστάσεις, αφού οι διδασκόμενοι έχουν διαφορετικών διαβαθμίσεων επιθυμία να αποδεχθούν την ευθύνη της μάθησής τους. Όσο κι αν φαίνεται περίεργο ή ριζοσπαστικό, η υπέρτατη ανοικτότητα στο πλαίσιο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης θα ήταν η δυνατότητα του εκπαιδευόμενου να επιλέγει κατά τη μαθησιακή του πορεία όποια εκπαιδευτική πρακτική επιθυμεί. Τα συστήματα διδασκαλίας και μάθησης στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση είναι πιθανόν στο μέλλον να συνδυάζουν πολλαπλούς τρόπους διδασκαλίας.

Εικόνα 5: Ελευθερία για όλους

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Καταληκτικά, διαπιστώνεται ότι στην ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση διάφοροι παράγοντες εμποδίζουν την εφαρμογή της ανοικτότητας. Η έννοια της ανοικτότητας γίνεται πράξη με την αποδοχή των εκπαιδευόμενων, οι οποίοι δηλώνουν την επιθυμία να σπουδάσουν, να καταβάλλουν καθημερινό τίμημα από το χρόνο, την αντοχή και το ψυχικό, οικονομικό και διανοητικό απόθεμά τους. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, παρά τις αντιξοότητες που προαναφέρθηκαν, προχωρούν σταδιακά σε μεθόδους ευρετικής μάθησης στη βάση των ακαδημαϊκών τους σπουδών και αποτελούν φωτεινούς φάρους στην προσπάθεια κατάκτησης της μάθησης. Συνετό επομένως είναι οι οποίες αλλαγές στην ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση να επέλθουν σταδιακά, με μεθόδους και πρακτικές οι οποίες δε θα υπόσχονται μόνο νεωτερικότητα, αλλά θα την πραγματοποιούν.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Λιοναράκης, Α. & Λυκουργιώτης, Α. (1998-1999). Ανοικτή και Παραδοσιακή Εκπαίδευση. Στο Βεργίδης Δ., Λιοναράκης Α., Λυκουργιώτης Α., Μακράκης Β. & Ματραλής Χ., *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. ΤΟΜΟΣ Α: Θεσμοί και λειτουργίες*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Λιοναράκης, Α. (2006). Η θεωρία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και η πολυπλοκότητα της πολυμορφικής της διάστασης. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: Στοιχεία θεωρίας και πράξης* (σσ. 11-41). Αθήνα: Προπομπός.

Λιοναράκης, Α. (2001). Ανοικτή και εξ αποστάσεως πολυμορφική εκπαίδευση: προβληματισμοί για μια ποιοτική προσέγγιση σχεδιασμού διδακτικού υλικού. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Απόψεις και προβληματισμοί για την ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση*. Αθήνα: Προπομπός.

Κόκκος, Α. (1998). Αρχές μάθησης ενηλίκων. Στο Κόκκος Α., Λιοναράκης Α., *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. ΤΟΜΟΣ Β: Σχέσεις διδασκόντων-διδασκόμενων*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Ματραλής, Χ. (1998-1999). Το έντυπο υλικό στην εκπαίδευση από απόσταση. Στο Κόκκος Α., Λιοναράκης Α., Ματραλής Χ., & Παναγιωτακόπουλος Χ., *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. ΤΟΜΟΣ Γ: Το εκπαιδευτικό υλικό και οι νέες τεχνολογίες*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Hofstede, G. (1986). Cultural differences in teaching and learning, *International Journal of Intercultural Relations*, 10, 301–320.

Keegan, D. (1996). *Foundations of Distance education* (3rd ed.). London: Routledge.

Peters, O. (1998). *Learning and Teaching in Distance Education. Pedagogical Analyses and Interpretations in an International Perspective*. London: Kogan Page.

Tait, A. (2008). What are open universities for?, *Open Learning: The Journal of Open, Distance and e-Learning*, 23(2), 85-93.

Tunstall, J. (1974). *The open university opens*. London: Routledge.